

Uppsala universitet
Institutionen för idé- och lärdomshistoria
Idé- och lärdomshistoria B VT 2003
Uppsatsmoment

Folkskollärarinnan och Utopia

En diskussion kring utopibegreppet i manliga och kvinnliga miljöer vid
1800-talets slut

Lasse Eriksson

Abstract:

Kvinnliga utopier inte kan definieras efter samma mallar som de manliga. Åtminstone inte när de gäller 1800-talets slut. Där männen längtade till en annorlunda värld längtade kvinnan ut i *denna världens* offentlighet. Kvinnliga utopier vid denna tid såg alltså annorlunda ut. De behövde inte vara enbart litterära. Med utgångspunkt i den samtida romanen, dramat, konsten och ett experiment i pedagogisk filantropi (utfört av folkskollärarinnan Sofi Nilsson f. Andersson) vill jag visa hur kvinnliga livsprojekt under 1880- och 90-talen närdes genom ständiga utopiska samtal där det ”utopiska” innehållet skiljer sig från innehållet i den klassiska (intuitiva) definitionen om en annorlunda värld - som inte går att realisera.

Ruth Levitas definition *Utopia is the expression of the desire for a better way of living* kommer att diskuteras. [\[1\]](#)

A map of the world that does not include Utopia is not even worth glancing at, for it leaves out the one country at which Humanity is always landing. And when Humanity lands there, it looks out, and seeing a better country, sets sail. Progress is the realization of Utopia.

Oscar Wilde ^[2]

Tes

Min tes är att kvinnliga utopier inte kan definieras efter riktigt samma mallar som de manliga. Åtminstone inte i Sverige under andra hälften av 1800-talet vilket är min tidsmässiga begränsning. Manliga framtidsskapare och fantaster kunde formulera sina tankar fritt och hämningslöst för att sedan utan skam låta dem publiceras i det offentliga rummet. Männens kunde leka med sin tanke, sitt förnuft, leva ut sina visioner fritt, utan hämningar. Och detta är gott. På så sätt håller de i bästa fall upp verkningsfulla speglar mot sin samtid.

Men kan man verkligen definiera kvinnors framtidsvisioner/utopier efter samma mall? Kvinnor som varken hade tillgång till det offentliga rummet eller möjlighet att höja sig över den av patriarkatet definierade kvinnorollen? Kanske måste man skilja på patriarkala och feministiska utopier, eller snarare: skilja på utopier som är formulerade av representanter för hegemonisk makt jämfört med det uttryck som utopin tar sig hos den förtryckta människan utan vare sig makt eller tillgång till ett offentligt rum? Den förtryckte, den person som upptäckt att hon är förtryckt - blickar alltid mot framtiden, vart ska hon annars blicka? För den som konsoliderar makt är utopin ett brinnande mål. Visst,

Ståndscirkulation från 1845 och 1846, dels i senare utgåvor t.ex. Claes Lundins *Oxygen och Aromasia*. Jules Vernes *Les Cinq cents millions de la Bégum* har jag tagit del av i svensk översättning från 1974. I övrigt har jag försökt hålla mig till etablerade historiker och idéhistoriker. Karin Johannessons *Den mörka kontinenten* spelar en stor roll för tankarna kring medicinens omyndigförklarande av kvinnans strävan åt ett offentligare liv. Detsamma kan sägas om Lisbeth Stenbergs artikel *Sexualmoral och driftsfixering. Förnuft och kön i 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt* ur antologin *Nationell hängivenhet och europeisk klarhet. Den europeiska identiteten kring sekelskiftet 1900*.

Sofi Nilssons och hennes livsprojekt

För några år sedan fann jag på vårt sommarställe en mängd gamla brev som fångade mitt intresse. Jag sorterade dem och kunde konstatera att de äldsta, från början av 1860-talet, centrerades kring en Sofi Andersson (1840-1923), folkskollärlarinna vid Stockholms folkskolor. Hon visade sig vara en märklig dam som gjorde en klassresa från bondehemmet i Tjällmo i Östergötland till att som filantropisk pedagog representera Stockholms stad vid Stockholmsutställningen 1897 samt Sverige vid Världsutställningarna i Paris 1900 och S:t Louis 1904.^[4]

Klassresor är f.ö. något som kan karakterisera denna släkt. Sofis far avancerade genom studier och utdikningar från arrendebonde till riksdagsman och Sofis dotter blev den första gifta kvinnan som doktorerade i Sverige 1903.

På tre generationer gick man alltså från arrendebonde till doktorerad kvinna.

Sofi arbetade 1864 som folkskollärarinna vid Stockholm folkskolor vid den s.k. Mönsterskolan, en skola som sökte nya moderna undervisningsmetoder i en tid när samhället krävde djupare och mer specialiserade kunskaper än vad den gamla Bell-Lancastermetoden kunde klara. Hon var alltså en pionjär och, visade det sig snart, på än fler områden. Sålunda erhöll hon 1876 *statlig graviditetsersättning* i tre månader när hon väntade sin första (och enda) dotter. Inte nog med det, hon fick även sin lön *höjd* under denna tid samt full lön under sju månader då hon var hemma med sitt barn. Graviditetsersättning och moderskapspenning år 1876! Det normala vid denna tid var att en folkskollärarinna som gifte sig och fick barn omedelbart lämnade sin tjänst, frivilligt eller ofrivilligt. Staten och Stockholms folkskola var med andra ord mycket mån om att behålla henne, hennes kompetens och hennes visioner i en tid av snabb förändring.

I det offentliga ljuset: Vetenskapsmannen

Det gick verkligen snabbt. På bara några decennier förvandlades Sverige från att ha varit ett ökänt fattigt och efterblivet land, där medborgarna mest ”låg i jordkolor och kolkade tran”^[5] till en nation som hade fler telefoner per capita än både England och Tyskland. Ett land som kunde räkna in fler nobelpris i naturvetenskaperna än t.ex. USA.^[6]

Samhällsklasser försvann och nya uppstod. Urbaniseringen och moderniseringen förstörde de sociala problemen i det växande Stockholm med bristande hygien och djup misär som följd. Industrialismens ansikte grinade mellan framsteg och förfall,

mellan kvinna och man i en tilltagande dubbelmoral i en växande och alltmer besutten medelklass.

Landet och dess huvudstad behövde visionärer och det är nu som den patriarkale Vetenskapsmannen marscherar upp som ikon för trygghet och framtidstro. Det är en sammansatt person. Han är både den primitivt utlevande Upptäcktsresanden som oförtrutet genomkorsar vita fläckar på mörka kontinenter, i havsdjup och på höjder *och* den milde, vardaglige Gentlemannen med full atletisk kontroll över sitt manligt brinnande driftliv (där avhållsamhet kan

bli en intellektuell resurs!).^[7] Han är Läkaren ”den svaga och syndiga människans övervakare och förlossare i en gestalt, den

moderna tidens nya prästerskap”.^[8] Han är Riddaren över ett såväl sexuellt som fysiskt landskap där arbetarkvinnan lönearbetar rättslös i gruvor och fabriker medan medel- och överklasskvinnan

är detroniserad i kvävande sociala regler.^[9] Han är Visionären

som anar den välordnade framtiden där naturen, kvinnan i

Mannen, en gång för alla blivit tämjd och dresserad. Han är

Utopisten, vars visioner (ofta diktatoriska) förläggs i ett

annorlunda land som han verkligen anser går att förverkliga. Han blir Idealisten medan kvinnan av honom utnämns till den innerliga

familjens skyddande ängel. Han är allt på en gång:

Vetenskapsmannen och Utopisten, Prometheus och doktor

Faustus, herre över både verklighet och fantasi.^[10]

I sitt värv att tämja naturkrafterna och muta in världen upptäckte

han ännu en försummad kontinent i sin absoluta närhet: kvinnan.

Den kvinna som i takt med medelklassens och kapitalets framväxt

förlorat sin gamla roll. I de svällande städerna sskugga bleknade

jordbrukens storfamilj bort med sin könsmissiga funktionalitet vad det gällde *produktionen* (detta gällde naturligtvis inte arbetarklassens kvinnor som under umbäranden tvangs sälja sitt arbete eller sitt kön på marknaden). I medel och överklassen etablerades den borgerliga familjen där mannen övertog all produktion (utom barnafödandet) och där kvinnan förvandlades till en konsumtionsenhet. En rodnande, eterisk och mystisk konsumtionsenhet. En konsumtionsenhet som nu bryskt genomlystes och dissekerades. Vetenskapen överskred tröskeln till kvinnans underliv. Vulvan befriades från alla hemligheter och blev det rum utifrån vilket alla kvinnors kroppsliga och själsliga sjukdomar började utgå: menstruell epilepsi, kirurgisk hysteri, nymfomani, psykotisk kleptomani, neuralgi, hysteri, kloros, migrän, ryggsmärtor och aptitförlust. Och inte bara det. Kanske var det så att tidens ansikte i form av kulturupplösning, rasbiologisk försvagning och samhällslig degeneration, kunde spåras tillbaka till detta mörka rum som nu belystes och dissekerades med den nya tidens instrument. De kliniska fallbeskrivningarna och de kirurgiska redskapen var ett manligt inträngande, vetenskapligt svar på kvinnofrigörelsens hotande sexuella anarki.

Under 1880 och 90-talen gällde *utvecklingens idiom*, en rörelse framåt, uppåt med Vetenskapsmannen som trygghetsikon, till vilken det slogs medaljer, restes byster och gjöts statyer på ett närmast maniskt sätt kring sekelskiftet. Han fyllde det offentliga rummet i såväl levande som dött tillstånd.^[11] Någon kvinnlig motsvarighet till denne Vetenskapsman trädde aldrig fram på den samhälleliga arenan. Fanns hon inte? Eller förhindrades hon

tillträde till det offentliga livet?

I skuggan: den kvinnliga pedagogiska filantropen

I skuggan av denne gigant verkade Sofi med sina tankar kring barnens situation och hushållets organisation. Jag började kartlägga hennes liv och fann en person med stor handlingskraft och starka sociala visioner. Men samtidigt en person som under inga omständigheter ville stå fram i offentlighetens ljus.

Jag fann vad jag skulle vilja kalla en blyg utopist.

En utopist som inte skrev många rader om sitt Utopia, men väl *förverkligade* sin vision i tysthet på Stadsholmen. Det vill säga på en ö. Inte olikt Thomas More *Utopia*, Campanellas *Solstaten* på ön

Tapromana, Francis Bacons *Nya Atlantis*, Atterboms *Lycksalighetens Ö* som också lät sina visioner tonade fram på öar -

Terra Incognita. Sofi var ingen storhet som de nyss nämnda gossarna. Likväl bar hon ett svårbestämt egensinne inom sig, ett egensinne som karakteriserar de flesta utopister.^[12] Så lyckades

hon, denna blyga bonddotter, till exempel reta upp August Strindberg så till den grad att han i tjugo år ältade mötet med

henne, från Tjänstekvinnans son till Giftasböckerna^[13], som fick den demoniske inspektorn vid Stockholms folkskolor, Carl Jonas Meijerberg, att äta ur hennes hand och som kom att ingå i kretsen kring den åldrade Fredrika Bremer, de s.k. Fredrikas Flickor.^[14]

Hennes vision förtjänar alltså att tas på allvar.

Hur såg då hennes vision ut? Jo, runt omkring sig, i skolan och

utanför den såg hon dagligen hur industrialiseringen tvang hennes elever ut på gatorna för att tigga och stjäla, alltmedan samhället tog ifrån dem deras levebröd och straffade dem för att de ville överleva. Detta grep henne djup och blev den situation hon gång på gång skulle återvända till under hela sitt liv. Det blev vad man skulle kunna kalla hennes ”grundläggande frustration” som Ronny Ambjörnsson kallar den enstaka upplevelse som ofta blir motorn bakom utopier och framtidsfantasier. [\[15\]](#)

Tillsammans med sin man, Sven Nilsson, rektor för Nikolai folkskola på Gamla Stan, ett par välbärgade och utbildningsintresserade väninnor samt några liberala skolmän konstruerade hon därför en sammanhållen utopisk enhet, en organisk gemenskap. [\[16\]](#) Ingredienserna i denna sammanhållna organisation bestod i att man bildade *Arbetsstugor för barn*, där fattiga ungar för att slippa tigga efter skolan erbjöds utbildning i utbyte mot mat, samt *Skollovskolonier* som på samma sätt tog hand om ungarna under sommaren. Dessa två institutioner, tillsammans med de av Sofi startade skolköken och hushållsundervisningen inom Folkskolan, samt maken Svens experiment med luftväxling och skolbad, utgjorde ett sinnrikt system som möjliggjorde att *samtliga* fattiga barn i Klara och Gamla stan fick näringsriktig mat, ljus, luft och utbildning. Året runt. Fattiga flickor lagade maten till de fattiga ungarna i folkskola och Arbetsstuga, samtidigt som de fick yrkesundervisning. Detta öppnade dessutom nya yrkesvägar för kvinnor: skolkökslärarinnor och lärarinnor i näringslära och hushåll. [\[17\]](#)

Sofi fångade tidigt in tidens sociala frågeställningar och

samhällsproblem: behovet av nya undervisningsmetoder i folkskolan, förbättrad hygien och billig men näringsriktig matlagning för arbetarklassens barn. När hennes vision var förvekligad sögs modellen in i statsapparaten och övertogs av den nya nationalstatens patriarker.

Idag är både Sofi och hennes Lycksaliga Ö, hennes "Nuticia" borta (jag är frestad att säga: likt Platons *Atlantis* eller kanske hellre Owens New Lanark). Kvar finns emellertid breven. Och en bokhylla.

Sofi Nilssons bokhylla

En bokhylla som vittnar om hennes och hennes mans intresse för vetenskap, filosofi och utopi. Där finns mängder av böcker kring vetenskap, kring kost- och hushållning från de senaste tvåhundra åren t. ex.:

Socken-Apothek och någre hus-curer av Kongl Collegii Medicini öfverseende och besörjande (1760), *Allmän hushålls- och kostbok eller Samling af utvalda föreskrifter till hushållares, handtverkares, konstnärers och konstälskares tjenst* av C.A.F. Hochheimer (1805), *School cookery book* av C.E.G Wright (1889), *Mad og drikke* av Chr. Jürgensen (1888), *Helsovårdlära för alla* av Dr Fredrik Eisman (1884) med personlig dedikation till Sofi från Anna Hierta –Retzius, Ernst Almqvists (professor vid KI) *Allmän Hälsolära* (1897) samt *Lärobok i skolhygien* (1896), August Alméns *Näringsmedlens sammansättning, värde och pris* från 1879 samt naturligtvis Sofi Nilssons tre egna böcker: *Hushållslärans första grunder för skola och hem* (1893), *De vanligaste födoämnenas viktigaste sammansättning – i enlighet med af generaldirektör Aug. Almén utgifna skrifter i ämnet* (1895)

samt *Om matlagning I enklare hem* (1898).

Där står vid sidan av en diger historisk och kristen litteratur (bl.a. *Bibelns lära om Kristus* av Viktor Rydberg samt Newtons *Predikningar* i svensk censurstämplad förstautgåva) en mängd litteratur som pekar framåt: feta inbundna årgångar av Framtiden och Samtiden. Där lutar sig litteratur som pekar bortom, till utopiska annorlunda, tänkta och drömda samhällen t.ex. den fantasieggande, men numera nästan bortglömda (dock av Tore Frängsmyr i *Framsteg eller förfall* uppmärksammade) Henry Thomas Buckles *Civilisationens historia i England I+II* (1872). Där finns också *Robinsonader från alla verldsdelar* av Richard Andee, Edward Bellamys *En tillbakablick – sociala iakttagelser efter ett uppvaknande år 2000* (utgiven i USA 1888, till svenska 1901), den svenske ”halv-utopisten” Torsten Rudenschölds *Tankar kring ståndscirkulation* från 1845 samt hans revolutionerande *Tankar kring ståndscirkulationens verkställighet* från 1846. Där står den samtida Claes Lundins vision från ett Stockholm och Köpenhamn år 2378, *Oxygen och Aromasia*, utgiven 1878, och där står titlar av Jules Verne, bland annat *Les Cinq cents millions de la Béguin*, Begums 500 miljoner (Sofi talade franska). Idel män. Fanns det då inga kvinnliga utopister när det gällde de traditionella kvinnofrågorna om barn och hushåll?

Vad är en utopi?

Utopins ansikte skiftar genom århundradena. Problemet med att definiera vad som innefattas med ordet ”Utopi” är att det ursprungligen är en ordvits som i början av 1500-talet flöt ur Thomas Mores penna. Menar han 1) *eutopia*, det goda landet som

kanske går att nå? eller 2) *outopia*, landet ingenstans, som inte går att nå? [\[18\]](#) Eller avser han båda betydelserna? De klassiska utopisterna med Tomas More i spetsen var intellektuella män, retoriska humanister som formulerade ironiska motbilder till det orättvisa och orättvisa feodala samhälle de såg omkring sig. Ondskan fann de i privategendomen som inte skapats av kunskap utan genom arv och börd eller en förfelad uppfostran. De hade en viss inriktning mot askes och kontroll av människans driftliv men var inga kufar eller fantaster. [\[19\]](#)

Detta kan man dock i högre grad hävda om 16- och 1700-talets svärmare, alkemister, och drömmande svedenborgare. Även den store Olof Rudbeck själv framstår som en som barock, upp- och nervänd vetenskapshaverist vilken återupptäckte Platons sjunkna Atlantis i sin egen hembygd. Han levde i resterna av en utopi. Tesen om kufar och fantaster kan man även, om än i kanske något mindre grad, hävda om de socialistiska utopisterna under revolutionernas tid 1789-1848. Åtminstone om man får tro Ronny Ambjörnsson. Dessa män anade diffust framtiden i den uppstigande arbetarklassen som en gång kanske skulle kunna välta det gamla över ända men politikens. Saint-Simon, Fourier och Owens sökte en helhetslösning, ett mönster och ville gärna ta hela människan, hennes relationer och driftliv, i anspråk och utvecklade därför gärna diktatoriska tendenser. De såg möjligheterna men dessa kunde inte förverkligas, alltså återföll de på det rena förnuftet, på logiken, fantasin och det så till den grad att det är vara svårt att avgöra om författaren menar allvar, är ironisk eller helt enkelt har börjat spela tokharpa.

Vid denna tid finner vi också många socialistiskt färgade kristna

utopister inom väckelserörelsen tex. Jansoniterna från Sverige som byggde Bishop Hill i USA, Jerusalemfararna, Korpelarörelsen m.m. Sammanslutningar, sekter som under uppseendeväckande utopiska premisser söker förverkliga sina tankar. Man skulle kunna kalla dem en slags Utopier i verkligheten.

När vi kommer fram till tiden för Sofis arbetsliv 1860-1900 stiger ännu en ny typ av manliga utopister fram. Kapitalismen avigsidor var uppenbara och arbetarrörelsen hade blivit en samhällelig kraft. Klasskampen står på dagordningen och Marx och Engels teorier sprids över västerlandet tillsammans med Darwins läror och fantastiska rön från vetenskapsmännens laboratorier. Det klasslösa samhället där privategendomen är upphävd hägrar bortom

mänsklighetens samlade förnuftsurladdning: revolutionen. [\[20\]](#) Ur den befriade människans handling med vetenskapen som flampunkt knådas det nya samhället fram, än urbant framårskridande som i Edvard Bellamys *En tillbakablick 2000-1887* (utgiven 1888) än lantligt tillbakablickande som hos William Morris' *Nytt från en ny värld* från 1890 (båda utgivna just de år Sofis tysta utopi förverkligas).

Under denna tid etableras också utopin som litterär genre över hela västvärlden med Vetenskapsmannen och Framtiden som huvudpersoner: Jules Verne får stå som ikon för denna genre. I Sverige utkom Claes Lundin 1878 med sin utopiska underhållningsroman *Oxygen och Aromasia*. I centrum av såväl de lätta som de tyngre utopierna står hushållet organisering och formerna för barnens uppfostran alltmer fram. Med rätt tillgång till ljus, luft och näring finns det inga gränser för varje unges möjligheter. Utopierna får också en påtaglig social och politisk

genomslagskraft under senare hälften av 1800-talet. De förvandlas från att ha varit en bild för det ouppnåeliga livet till ett krav på hur det faktiskt skulle kunna och skall bli. Eller uttryckt på annat vis: Önskan att sakernas ordning skulle kunna vara annorlunda förvandlas till en övertygelse om att de verkligen kan bli realiserade. Utopia är inte bara en dröm att vaggas till sömns av utan lika mycket en vision att vakna till. Den store föregångaren till detta praktiska handlande är naturligtvis Robert Owen med sitt New Lanark men även de religiösa utopisterna som byggde sina Jerusalem runt om i världen, hör dit. Hit måste man också räkna de liberalt färgade pedagogiska filantroper, med hushållning och barnuppfostran för ögonen. Samtliga byggde på små experimentella samhällen i samhället, en slags iscensatta mikro-utopier. Mikroutopier som skulle inspirera andra.

Denna mångfald i utopins uttryck gör det svårt att definiera vad man egentligen menar med en utopi. Ruth Levitas, har i sin bok *The concept of Utopia* (1990) efter en utförlig genomgång föreslagit definitionen *The expression of the desire for a better way of living*. Denna definition är, enligt mitt förmenande, alltför generös. Levitas missar en gemensam nämnare för utopin: draget av sammanhållen enhet av mänskliga relationer, en organisk gemenskap inom ett begränsat område. Men Levitas definition är användbar då den aktiverar många frågor om utopins väsen. Sofi utgör ett intressant exempel. Hon skrev inte sin utopi. Hon byggde den. Byggde den praktiskt och konkret på Stadsholmen, i Gamla Stan. Men trots att hon gjorde det mitt i Stockholm var det som få upptäckte den. Utom de fattiga, och de hade ingen röst. Tysta utopier formulerades överallt i skuggan av det offentliga livet. Där finns också kvinnliga konstnärer, författare och

dramatiker som skildrade ett framtida annorlunda land där jämställdhet råder mellan man och kvinna. Kvinnors utopier som tar sig dock annorlunda uttryck än de manliga av den enkla anledningen att den befrielse kvinnan sökte inte såg likadan ut som den manliga befrielsen.

Men innan vi går in på denna diskussion ska vi beskriva några av de manliga utopister som kom att påverka Sofi från när hon i slutet av 1850- och början av 1860-talet bestämde sig för att lämna Bohyttans lantbrukstillvaro för att bli lärarinna vid Klara folkskola i Stockholm, fram till Stockholmsutställningens dagar 1897. Låt oss titta närmare i hennes bokhylla och på det urval av manliga utopister som kommit att påverka henne i hennes praktik.

Utopisterna i Sofis bokhylla: deras syn på hushållet

Den mest tongivande utopisten i Sofi Nilssons liv var greven, småskolläraren och kaptenen **Torsten Rudenschöld** (1798-1859), även kallad Den Galne Greven^[21] med böckerna *Tankar om ståndscirkulation* från 1845 och *Tankar om ståndscirkulationens verkställighet* från 1846. Rudenschöld var varken socialist eller ren utopist. Hans centrala tanke var att de enskilda medborgarna borde cirkulera^[22] mellan stånden och klasserna, så att begåvning och fallenhet, inte socialt ursprung, fick avgöra utbildning och yrkesval.^[23] Samhället är orättvist, orättfärdigt och grymt. Inte bara för de plågade människorna på samhällets botten utan också för ”överloppsherrarna” i samhällets topp som tvingas leva meningslösa liv fast de i egentligen skulle kunna vara till praktisk och samhällelig nytta.^[24] Den utopi han manar fram kan

förverkligas genom ett samhälleligt *erkännande af arbetets ära* där han faller ut flammande beskrivningar av ”Ståndscirkulations-Colonier”, en slags framtida (och i detalj beskrivna) kolchoser eller kibbuzer. ^[25] Dessa ståndscirkulationskolonier utgjorde tillsammans med en ny *Folkskola*, där man jämställde fysiskt arbete och boklig bildning, grunden till hans utopi.

Den praktiska utbildningen har alltså en framskjuten roll inom den nya Folkskolan, i första hand för pojkar, men även för flickorna.

Rudenschölds syn på kvinnan var starkt romantisk. ^[26] Han ville

”inöfva de för qvinnan högst väsentliga *Hushållsbestyren*” ^[27].

Förmodligen var det här som Sofi för första gången stötte på tankarna om hushållsundervisning inom en utopisk folkskola. Men hon satte inte hushållsundervisningen i första hand i förhållande till husfadern, som Rudenschöld gjorde, utan till kvinnan själv och hennes yrkesutbildning.

Från Finspångs Styckebruks skola, där Sofi studerade 1859-62 i Rudenschölds skolundervisnings och –organisation, går kraftiga rötter ner tvåhundra år i tiden till 1642 då den berömde böhmiske biskopen och framtidsvisionären **Johann Amos Comenius**,

”folkskoletankens fader” anlände till bruket där dåvarande brukspatronen Lous De Geer hade planer på att skapa en svensk

vetenskaplig ”societet”. ^[28]

Huruvida Sofi själv läste Comenius texter i orginalskrift är oklart.

Comenius översattes till svenska första gången först 1868 med

Moderskolan: En anvisning för kristiga. föräldrar och

barnavårdare

samt *Stora Undervisningsläran* 1892. Hans stora verk skrevs på latin och

översattes bl.a. till franska som Sofi kunde rätt väl, så möjligheten finns. Comenius syn på den vetenskapliga mathållningen liknar **Francis Bacons** vision i *New Atlantis* från 1627. Köket ska förvandlas till ett samhällligt laboratorium där man kokar, bultar, bränner, dissekerar, giftprovar, experimenterar, avlar och genetiskt ”förädlar” de livsformer man kommer över. Allt sker i vetenskapens namn och med ständigt nya maskiner som om man utkämpade ett tidigt hushållsvetenskapligt krig mot naturen. [29]

Bacons tankar om centrala kök kan man spåra tillbaka till More där det gjorde sin entré i den utopiska litteraturen; centrala kök som under effektiva former ger mat åt många människor samtidigt som de gör kvinnorna tillgängliga för andra samhällsuppgifter. Dessa tankar finns sedan med hos de utopiska socialisterna (med Charles Fouriers falangstärer som det kanske intressantaste förslaget) fram till Sofis samtida Bellamy, Verne och Lundin. I Sofi Nilssons bokhylla står också den för denna uppsats högintressanta *Les Cinq cents millions de la Bégum* (1879), Begums 500 miljoner. Där kan vi läsa om tvekampen mellan humanisten doktor Sarrasins Ville-France och den penninghungrande tyske misantropen doktor Schulzes Stålstad. Doktor Schulze – den vetenskapligt skolade kapitalisten - bygger upp en vidrig och stinkande stad, Stålstaden, där människor förbrukas som en mörk massa i gjutande av kanoner under en himmel ”överdragen av en svart slöja, som då och då genomskärs av snabba röda blixtar”. [30]

I Doktor Sarrasins stad tar läkarna och vetenskapsmännen hand

om världens alla "hederliga familjer"^[31] vars förutsättningar får blomma genom god tillgång på näring, ljus, frisk luft och pedagogisk utbildning. Hygienen är a och o det gäller att "hålla rent, att alltid hålla rent, att förstöra och omedelbart döda de smittofrön som alltid uppstår där människorna samlas ...".^[32]
Genom dessa insatser slår man två flugor i en smäll: människorna blir lyckligare och åt samhället räddar man arbetskraftens produktionsförmåga som nu kan frigöras för nya hälsobefrämjande uppgifter.

Två vetenskapsmän står mot varandra: den "ädle" mot den smutsige och penninghungrande. Kampen hinner aldrig utvecklas till regelrätt krig då doktor Schulzes värld faller samman efter en fatal felkalkylering varefter doktor Sarrasins friska, motiverade och framtidshungrande armé tar över.

Att Sofi bar detta historiska utopiska arv i sin bokhylla är intressant att notera men än intressantare är det att läsa vad Sofis granne i det fysiskt samtida Stockholm Claes Lundin skriver i sin utopiska roman *Oxygen och Aromasia. Bilder från år 2378* från 1878.^[33] I Stockholm av år 2378 är hushållsfrågan löst på traditionellt utopiskt sätt: på kollektiv nivå. "Tillgången på födoämnen hade inte kunnat hålla jämna steg med befolkningsökningen, och prisstegringen på råämnena motverkades enbart genom att matens tillagning, genom värdshusens storartade köksföreningar, biträdda av vetenskapens alla hjälpmedel, nu kunde göras ofantligt mycket billigare än i

forntiden."^[34] Alla dessa vetenskapliga köksmästare är akademiskt utbildade män och kvinnor som ansvarar för att enbart närande och hälsosamma rätter serveras. "Man tillät inte längre okunniga eller slarviga kvinnor att på måfå tillaga rätter som varken de eller de ätande visste något om. Matlagningen var satt i system och utvecklad till vetenskap som inte offentligt fick utföras av någon som inte hade avlagt godkända prov i kemi och

hälsolära...".^[35] Tack vare det sena 1800-talets filantropiska kvinnor har kokkonsten tillsammans med lagstiftningen bidragit till att undanröja skadliga eller onödiga sjukdomar. Lundin skriver: "Staten hade tvingats överge sin likgiltighet inför medborgarnas hälsa, och sundhetspolisen inledde ett formligt utrotningskrig mot alla de rätter och drycker som vetenskapen förklarat vara svårsmälta, hetsande eller på annat sätt otjänliga för kroppen,

liksom mot sådant som inte innehöll tillräckligt med näring".^[36] Här sker något märkvärdigt: Plötsligt stiger Sofi in i Lundins utopi! Lundin ger kredit åt de pedagogiskt filantropisk experimenterande kvinnorna. Han är den ende, som i varje fall jag funnit, som uppmärksammar att det finns en organisation bakom förändringen. Såväl Bellamy som Morris utopier resonerar ingående kring det avgörande slaget mellan det gamla och det nya samhället men båda talar utifrån mer abstrakta samhällskrafter. Lundin pekar, visserligen bara i en kort mening, på att där låg människor, ja inte bara människor i allmänhet utan kvinnor i synnerhet bakom hans utopiska Stockholm 2 378.

Visserligen är det bara ett litet steg i den sena 1800-talskvinnans

stig mot det offentliga rummet, men väl ett steg!

Vådan av att vara ”offentlig kvinna”

De kvinnor som 1880- och 90-talen bär på nya idéer och handlingskraft underordnar sig antingen en rörelse eller en man. Inte för att de är blygsamma eller klädsamt osjälviska utan för att tidens könsroller gör det svårt för kvinnor att framträda offentligt.

Männen förestår familjens eller arbetsplatsens externa och offentliga verksamhet, kvinnan den interna. Har kvinnan ett externt budskap bör detta nå offentligheten via en fader, en äkta man eller annat manligt medium.^[37] Möjligtvis kan hon vända sig till allmänheten i skrift, men då helst genom att använda sig av en könsneutral signatur. Signaturen innebär på ett sätt en klasslös symbol i kampen för förändringar. Sofis litterära vänner använder ofta signaturer.^[38]

Sofi följde detta könsneutrala sätt att nå offentligheten. Under 1880-talet dyker signaturen *S N-n* eller bara *N-n* upp, en signatur som därefter kom att synas i olika pedagogiska tidningar och tidskrifter under 80-och 90-talen. Bakom detta *S N-n* står Sofi och Sven Nilsson.^[39]

Den kvinna som medvetet utsatte sig för allas blickar måste vara stark eller ha starka manliga vänner för hon bjöd inte bara ut sitt budskap utan också sin person. Det finns många ord för en ”offentlig” eller ”publik” kvinna, (*la fille publique* på franska), i den manliga världen vid denna tid och de allra flesta av dem är

mindre smickrande.

De kvinnor som likt Sofi deltar i byggandet av den nya staten med sin filantropiska verksamhet, äger vissa allmänna kännetecken. De underordnar sig, som sagt, föreningar eller en man. Andra typiska kriterier är att de härstammar från den framväxande medelklassen och att de har, under en eller två generationer, företagit en klassresa från slitsamt jordbrukande till fäders tjänstemannaidkande eller företagande. De har också påfallande ofta folkskollärrinneutbildning, är troende kristna och vanligen ogifta. [40]

Sofi skiljer sig från detta mönster genom att hon fortsätter undervisa efter det att hon ingått äktenskap 1875 och fött barn 1876. Hon ingår inte heller i någon fast organisation eller förening. Hennes nära relation med Anna Hierta-Retzius (dotter, som sagt, till Lars Johan Hierta och dessutom ständig styrelsemedlem av Lars Hiertas minnesfond samt under 80- och 90-talet ägare till Aftonbladet) ger henne de ekonomiska medel och publicistiska kanaler som hon så väl behöver för idéernas förverkligande.

-

Inga kvinnliga utopister?

Fanns det då några svenska kvinnliga utopister bortom det offentliga livet, bakom signaturer eller manliga namn. Jo, jag har faktiskt lyckats finna, genom en artikel av Margareta Wirmark i Tvärsnitt 4/85, ett "rent" utopiskt verk av idéhistoriskt intresse: en teaterpjäs vid namn *Kampen för lyckan* från 1887. Den är skriven av Anne Charlotte Leffler-Edgren tillsammans med (under

pseudonym) matematikern Sonja Kovalevsky. ^[41] –

Kampen för lyckan är ett dubbel drama, dvs. pjäsen spelas två på varandra följande dagar. Den första kvällens drama kallas *Som det är* där penningekonomin styr och människorna undertrycker sina begär och lever i destruktiv dubbelmoral. Den kvinnliga huvudpersonen Alice har gift sig med en baron för att tillmötesgå släktens krav på ett gott äktenskap. I detta äktenskap är hennes huvudsakliga uppgift att vara värdinna. Nästföljande kvälls drama heter *Hur det kunde varit* och där tecknas – med samma akörer – ”framtidsskildringen av det socialistiska idealsamhället, där alla skulle leva för alla på samma gång som två och två för varandra”. Här bryter den kvinnliga huvudpersonen upp ur sin värdinnetillvaro och förenar sig med den hon älskar, uppfinnaren Gunnar, anställd på godset Herrhamra som förvandlas till ett ”folkets palats”, en socialistisk idealstat”. Samhället gestaltas aldrig direkt på scenen utan visas som en dröm i Alice´s medvetande. En dröm som om ett samhälle som påminner om Charles Fouriers Falangstärer som då prövades i USA (Strindberg skildrar ett liknande utopiskt samhälle i *Utopier i verkligheten* i berättelsen *Nybyggnad* från 1885).

Slutscenen är intressant då den försöker gestaltar Alice´s d.v.s. den nya kvinnans entré ut i det offentliga rummet, när hon ska meddela arbetarna att godset är deras och allas:

–
KARL: (springer upp på upphöjningen och ropar): Arbetare! Min hustru har ett meddelande att göra er!

ALICE (förvirrad): Nej Karl – Hur ska jag kunna –

Karl för henne upp på upphöjningen och lemnar henne där.

ALICE (söker bli herre öfver sin rörelse, men kan först ej få fram ett ord.

Andlös tystnad.): Mina vänner!

Dramaten refuserade pjäsen. Det utopiska dubbeldramat är ännu aldrig framfört.

-

Med 1880- och 90-talsdramatikem träder en rad kvinnliga dramatiker fram (varav de flesta idag är okända och förbisedda

därför att de marginaliserades^[42] av män som övertog

diskussionen om en ny kvinna till att handla om den nya mannen i

stället^[43]) och kräver del i det offentliga rummet men *Kampen för*

lyckan är den enda utopiska vision jag funnit som möter upp mot

den ”patriarkala” definitionen av utopi.

Men, om vi utvidgar begreppet så börjar det hända saker!

Eva Heggstad menar i sin avhandling från 1991 *Fången och fri –*

1800-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och

konstnärskapet, i kapitlet *Ett kvinnligt Utopia*, att dessa litterära

kvinnors utopiska projekt karakteriseras av en önskan om att

förverkliga sig själv, av en längtan efter kärlek och gemenskap

samt att den innehåller en civilisationskritik som i dess konsekvens

innebär ”en total brytning med det borgerliga samhällets

konventioner och att lyckan måste sökas utanför äktenskapet och

hemmets fyra väggar”.^[44] Utopin finner dock inte sitt uttryck i ett

annorlunda land eller i en annan tid. Genom att i stället låta

huvudpersonerna, t.ex. två systrar, växa upp i skiftande miljöer får

man, på samma sätt som i de manliga utopierna, möjligheten ”att

kontrastera naturen mot kulturen samtidigt som effekterna av den

traditionella flickuppföstran framstår med förfärande

tydlighet”. ^[45] Samma förlopp kan uppnås genom att låta en
kvinnas som ”lyckats” i Paris återvända hem och liksom en förlupen
utopimedborgare ^[46] berätta om sina upplevelser i denna ack så
annorlunda värld, eller genom att kontrastera två män eller två
modersgestalter - en biologisk moder och en fostermoder som
representerar diametralt olika livshållningar – mot varandra. Eller
ytterligare genom att huvudpersonen, som i Vilma Lindhés
Fången och fri, helt enkelt flyr hemmet med man och barn för att
leva med sitt livs kärlek på skeppet Aurora, morgonrodnadens
Utopiska skepp, där hon levat ut sina androgyna drag där hon
tillåter sig att än vara ”den ömmaste sjuksköterska” och än stå vid

ratten ”lika trygg och säker som någon bepröfvad sjöman”. ^[47]

Drömmen om arbetets gemenskap tillsammans med en
intellektuell gemenskap med mannen genomsyrar mängder av
kvinnliga litterära verk under 1880- och 90-talen. Över huvud
taget kretsar författarinnornas tankar kring en ny och *annorlunda*
gemenskap mellan kvinna och man. Även mellan kvinnor som
tagit avstånd från patriarkatets låsta värld uppstår nya utopiska
relationer. De kan sluta sig samman i kvinnokollektiv och skapa en
annorlunda familj med utopiska förtecken.

I exempel efter exempel visar Eva Heggstad, något som
Margareta Wirmark också visar när det gäller den kvinnliga
dramatiken, på att den kvinnliga utopiska visionen inte behöver ett
annorlunda land, ett ingenstans bortom tid och rum för att
framkallas. Det räcker med en annan relation, en miljö på betydligt

”närmare” håll. Och detta beror naturligtvis på att de avgörande problem som medelklasskvinnan vill befria sig från, som hon vill omgestalta, ligger på närmare håll.

Jag skulle vilja uttrycka det så: Där männen längtade bort från det svårbemästrade offentliga livet och ut i en annorlunda värld längtade kvinnan ut i denna världens offentlighet. Denna världen blev platsen för kvinnans Utopia.

Sofi förverkligade målmedvetet många av dessa drömmar. Hon gjorde det i tysthet utan att diskutera det inför offentligheten. Hon ingick verkligen ett äktenskap som byggde på intellektuell arbetsgemenskap med mannen. Hon fick barn och lyckades kombinera modrskapet med förvärvsarbete. Man kan säga att hennes strategi var annorlunda: hon smög omärkligt och försiktigt ut i det offentliga rummet.

Kampen om det offentliga rummet avspeglades också inom konsten. Margareta Gynning visar i sin bok *Det ambivalenta perspektivet – Eva Bonnier och Anna Hirsch-Pauli i 1800-talskonsten* på hur de kvinnliga impressionisterna motiviskt skildrar kvinnan i en för tiden ny situation: på väg ut mot offentliga miljöer. Hon står på trappan och tittar mot gatulivet, iakttar stadslandskapet från balkonger och teaterloger eller skildras i verksamhet i det första offentliga rum som 80-talets konstnärinnan steg ut i: ateljén med dess association av yrkesliv och skapande av konstprodukter för en öppen marknad.^[48]

Alla dessa kvinnliga romaner, dramer och konstverk försåg oupphörligt sin publik med underlag för ingående utopiska samtal.

Utopiska samtal genererades också bland kvinnorna i den pedagogiskt filantropiska världen. Dessa bemedlade damer hade möjlighet att resa omkring i världen och söka upp kreativa miljöer, studera filantropiska experiment och gå på utbildningar i ny pedagogik. De kunde studera hur andra bemedlade damer i andra delar av världen försökte lösa fattigdomens och obildningens problem där förfallet hade nått nivåer dit de svenska ännu inte nått. Deras berättelser och erfarenheter steg som svindlande utopier ur tidningar, och tidskrifter (naturligtvis under pseudonym), vid föreläsningar, i salonger och vid de samkväm som var så vanliga vid denna tid och som Gurli Linder så initierat skildrat. [49]

Under 1860 och 70-talet hade dessa bemedlade kvinnor, framför allt Anna Hierta, Sofie Adlersparre (men även Fredrika Bremer under några korta år, hon avled 1864) stor personlig betydelse för Sofi inte bara genom deras berättelser och deras ekonomiska möjligheter att realisera olika skolprojekt för fattiga flickor, utan också på så sätt att Sofi genom deras försorg fick möjlighet att resa och få inblick i praktisk pestalozzi-pedagogik i Schweiz samt kunde studera för Mme Pape-Carpentier i Paris i början av 1870-talet. Den sistnämnde var fransk pedagog med starka utopiska inslag i sin pedagogik. Under Pariskommunens dagar sattes hon under bevakning då hennes undervisning, enligt reaktionen, förvandlade pojkarna till känslomässiga veklingar som var odugliga till soldater. Mme Pape-Carpentiers betydelse för Sofi och andra tidiga svenska pedagogiskt filantropiska projekten är ännu inte utrett. [50]

Sällskapet IDUN

Det finns en punkt i Sofi Nilsson liv där alla dessa utopiska samtal knyts ihop: 1887 blir Sofi Nilsson invald i kvinnosällskapet Nya IDUN, vars ordförande då var Ellen Key. Detta måste sägas vara ett starkt ärebevis på hennes pedagogiska insatser. I Nya IDUNs stadgar står att ”Till medlem av Sällskapet kan antagas varje, i Stockholm eller dess omnejd, bosatt kvinna som gjort någon beaktansvärd insats i vetenskapligt, litterärt, konstnärligt, pedagogiskt eller socialt avseende”. [51]

IDUN bildades i mitten på 1880-talet och valet av Sofi som en av dess tidigaste medlemmar förde henne i direktkontakt med ledande kvinnliga skikten inom vetenskap, konst, kultur och undervisning. Här samlades de kvinnliga visionärerna vars namn ständigt återkommer i Sofis liv tex, Anne Charlotte Edgren- Leffler, Sonja Kovalevsky, Anna Sandström, Mathilda Roos, Ellen Fries, Sophie Adlersparre, Elsa Eschelsson (dr, docent i civilrätt), Karolina Widerström (landets första praktiserande kvinnliga läkare), Viktoria Benedictsson och många, många fler Kvinnorna i IDUN idkade ett uteliv för sig själva, med egen supé á 60 öre. Till en början är inte kretsen större än att ”alla kunde bli verkligt bekanta med varandra”. [52] De ställde sig på tröskeln till det offentliga livet. Under de första tio åren fungerar den framför allt som en mötesplats och en diskussionsklubb. Där utbyttes tankar om kvinnan och offentligheten. [53] Uppläsningar förekommer ofta de första åren av, som det står, ”fruarna” Edgren-

Leffler, Agrell, Benediktsson, Kovalevsky, Elkan och Key. I dessa kretsar rör sig Sofi. Hon låter sig inspireras och stärkas i sitt självförtroende. [54]

Invalet i IDUN gav henne också tillträde till andra kvinnliga föreningar och klubbar som växer upp under denna tid. Många av dem är uteslutande öppna för kvinnor och fungerar som effektiva nätverk och socialisationskällor. Ofta bildas kvinnliga motsvarigheter till redan existerande manliga sammanslutningar. Sofi och Sven inbjuds till, politiska och opolitiska supéer, mottagningar (Ellen Keys söndagsförmiddagar) och salonger där värdarna var Vetenskapsmän, Läkare, Upptäcktsresanden, Gentlemän, Riddare, Visionärer, Idealister, Utopister (samt utsända representanter från såväl Prometheus som dr Faustus). Sofis definitiva kliv ut i offentligheten skedde 1896 då Oscar II tilldelade henne medalj och 1897 då hon erbjöds att delta i Stockholms Stads paviljong vid Stockholm Allmänna Konst- och industriutställning.

Sofi på Stockholmutställningen 1897

Sofis monter fick en något olycklig placering i Stockholmspaviljongens nedre plan då den hamnade i ett separat rum. Skolköket kom därigenom inte bara i skymundan, det skildes också från det totala projektet. Arbetsstugorna och Skollovskolonierna hamnade på annan plats där de representerades av Anna Hierta-Retzius. Helheten i deras gemensamma verk gick därmed förlorad.

Men utställningen blev för Sofis del, trots den misslyckade

placeringen, ändå en stor framgång och hon fick uppskattande ord från hela riket. Och vad som kanske var ä viktigare: Hon trädde ut idet offentliga livet som kvinna utan att ifrågasättas. Hon tog det rum hon krävde genom sitt arbete och inte genom sitt kön!

Mängder med nya kontakter knöts och dessutom fördes hennes skolkök till ännu större marknader, till såväl Världsutställningen i Paris 1900 och till S:t Louis 1904, men det är en annan historia.

-

-

Sammanfattning: att leva sitt Utopia

Kvinnliga utopier kan inte definieras efter riktigt samma mallar som de manliga. Åtminstone inte när det gäller 1800-talets slut då patriarkatet förhindrade kvinnans entré i det offentliga rummet.

Den kvinnliga utopiska visionen behövde inte ett annorlunda land, ett ingenstans bortom tid och rum, för att framkallas. De

avgörande problem som i första hand medel- och

överklasskvinnan vill befria sig från, som hon vill omgestalta, låg på närmare håll. Det räcker med en annan relation, en miljö på

betydligt ”närmare” håll för att framställa den utopi som håller upp tidens narrspegel.

Jag skulle vilja uttrycka det så: *Där männen utopi längtade ut i den annorlunda världen ville kvinnan utopi i första hand ut i denna världens offentlighet.*

Sofi Andersson växte upp i en *levande utopiskt kulturell miljö med stark framtidstro och praktiska möjligheter att de facto förverkliga denna framtidstro.* Hon skrev inte sin utopi, hon levde den: Hon uppfyllde med råge de utopiska drömmar som 1880- och 90-talens

kvinnliga konstnärer, författare och dramatiker gestaltade i konstnärlig form. Sofi hade faktiskt levt och löst de problem som de brottades med.

Hon var klart påverkad av utopistiska författare och byggde vidare på deras idéer om hygien och hushåll.

Hon hade stånds-cirkulerat från fattig bonddotter till bildad medelklasskvinna och bekräftade därmed den tes som de filantropiska pedagogerna drev: att tillgång på utbildning kan väcka annars slumrande begåvningar.

Hon hade yrkesutbildat sig på egen hand och hade nått sådana resultat att hon kallades ända från Finspång för att delta i den nya Mönsterskolan. Hon hade, vilket jag hittills inte nämnt, 1864 fått Stockholms folkskolors statliga stipendium för att studera skolorna i England och Skottland. Och hon hade rest ensam!

Hon hade äktat en modern man med vilken hon hade såväl arbetsgemenskap som intellektuell gemenskap.

Hon hade erhållit statlig graviditetsersättning under sin groress, ja, Överstyrelsen för Stockholm folkskolor hade till och med höjt hennes lön under havandeskapsledigheten! Dessutom hade hon erhållit en slags tidig moderskapspenning med 75% av lönen. De resterande 25 procenten hade används till att avlöna en vikarie.

Hon var själförsörjande och myndig. Hon tjänade mer än de flesta manliga lärare vid Stockholms folkskolor. Hennes lön gav henne 7 röster 1866 och dessa hade hon utnyttjat sin rösträtt vid kommunalvalet redan 1867 (då man i den nya kommunallagen bara tog hänsyn till ekonomi, inte kön)

Hon hade fortsatt arbeta efter sitt barn födande med såväl

arbetsgivarens som den äkta mannens goda minnen. Ja de hade till och med önskat det!

Hon hade med önskvärd tydlighet visat att barnafödandet inte var allt i en kvinnas liv, något som en massiv manlig samtid hävdade.

Hon visade att yrkesarbete kunde vara lika viktigt utan att dessa fält kolliderade med varandra.

Hon hade utan att förtrötts fortsatt resa ut i världen och studera nya metoder för undervisning och uppfostran ibland med statliga pengar men oftast betalda ur egen ficka.

Hon hade öppnat nya yrkesvägar för kvinnor: skolkökslärarinnor

Hon hade skrivit tre läroböcker som livligt låtit tala om sig och som kom att användas i skolköksundervisningen i decennier framåt. Hon hade därigenom, då dessa utgavs med hennes riktiga namn,(ingen signatur!) tagit ett rejält steg ut i det offentliga rummet.

I och med sin medverkan vid Stockholmsutställningen blev hon helt och hållet ut i offentligheten. Och det genom sitt pedagogiska arbete.

Hon hade kort sagt förverkligat sig själv, sitt moderskap och sitt yrkesliv inom äktenskapets ram och hade därmed uppfyllt Ellen Keys utopiska vision om ett äktenskap ”grundadt icke blott på ömsesidig renhet och trohet, utan också på verklig och fullkomlig harmoni och samverkan mellan tvänne begåfningar”.^[55]

Hon gjorde det i tysthet utan vare sig självhävdelse eller larmande uppgivenhet.

Ja, jag tror att jag vågar påstå att Sofi Nilsson, den blyga

bonddottern hade blivit en materialiserad gäst från ett framtida kvinnligt Utopia. Hon inte bara levde den: hon förvandlades genom 1880- och 90-talets ständiga kvinnliga utopiska samtal till medborgare i sin egen utopi.

Avslutningsvis kan jag utifrån denna diskussion inte annat än hålla med Ruth Levitas i hennes enkla och odramatiska definition av begreppet "utopi": *Utopia is the expression of the desire for a better way of being.* ^[56] -

I denna definition ryms olika former av utopiska uttryck, inte bara manliga litterära uttryck för en längtan efter en annorlunda värld, utan också andra konstformer. Och här ryms Sofi Nilssons pedagogiska experiment. Hon skulle rymmas där även om Levitas smalnade av sin definition med tillägget: *within a socially organized concept.*

-
Kanske skulle jag också vilja citera Robert Heilbroner i hans bok *Utopister och samhällsomdanare: stora ekonomiska tänkares liv och idéer* (1959) när han generaliserar kring de manliga utopisterna i historien ^[57] :

-
Endast få av dem rörde någonsin ett finger till handling.

Lasse Eriksson Uppsala 30.4.03

-
-
-
-
-
Litteratur:

-

- Aftonbladet 1880-tal.
- Ambjörnsson & Sörlin *Obemärkta – Det dagliga livets idéer* (1995).
- Ambjörnsson, Ronny *Det okända landet – tre studier om svenska utopister*, (1981).
- Ambjörnsson, Ronny *Socialismens idéhistoria*, (1984).
- Bacon, Francis *Det nya Atlantis* (1995)
- Berg, Fridtjuf *Johan Amos Comenius – uppfostringslärans och folkskoletankens fader, en lifsbild med anledning af 300 års-jubiléet 1942* (1942).
- Berg, Hjalmar *Anders Berg – en föregångsman i den svenska folkskolan*, (1940).
- Burman, Carina *Bremer – en biografi*, (2001).
- Dahlstedt, B., S. (red.) *Nationell hängivenhet och europeisk klarhet. Den europeiska identiteten kring sekelskiftet 1900* (1999).
- Ekström, Anders *Den utställda världen – Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (1997).
- Engels, Friedrich *Den arbetande klassens läge i England : från egna iakttagelser och autentiska källor* (1983).
- Eriksson, Lasse *Den Elektriska damen – i spåren av en märklig pionjär*, (2003).
- Frängsmyr, Tore *Framsteg och förfall förfall – Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (1981)
- Frängsmyr, Tore *Svensk idéhistoria . Bildning och vetenskap under tusen år*, (2000).
- Frängsmyr/Eriksson, *Idéhistoriend huvudlinjer*
- Gynning, Margareta *Det ambivalenta perspektivet – Eva Bonnier och Hanna Hirsch-Pauli i 1880-talets konstliv*, (1999).
- Heggestad,Eva *Fången och fri 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, (1991).
- Heilbronner, Robert *Utopister och samhällsomdanare: stora ekonomiska tänkares liv och idéer*,

(1959).

Hobsbawm, Erik *Imperiernas tidsålder*, (1994).

IDUN nr 25/1895.

Johannesson, Karin *Medicinens öga: sjukdom, medicin och samhälle - historiska erfarenheter*,(1990).

Johannesson, Karin *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, (1994).

Kovalevsky, Sonja & Kampen för lyckan – Två parallelldramer (1887).

Leffler, Anne Charlotte,

Levitas, Ruth *The concept of Utopia* (1990).

Linder, Gurli *På den tiden : några bilder från 1870-talets Stockholm*, (1925).

Linder, Gurli *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen : några minnesbilder* (1918).

Lundin, Claës *Oxygen och Aromasia. Bilder från år 2378*, (1878).

Ny Illustrerad Tidning nr 31/1897.

Rodell, Magnus *Att gjuta en nation – Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (2002)

Rudenschöld, Torsten *Tankar om ståndscirkulation*, (1845).

Rudenschöld, Torsten *Tankar om ståndscirkulationens verkställighet*, (1846).

Sten Carlssons *Att byta samhällsklass*, (1972).

Stockholms folkskolor. *Berättelser 1897.*

Svensk läraretidning nr 40

Sällskapet IDUN *Sällskapet Nya IDUN 1885-1935*, (1984).

Verne, Jules *Begums 500 miljoner, Ett drama i lufthavet, En övervintring i polarisen*, (1976).

Wirmark, Margareta *Noras systrar – nordisk dramatik och teater 1879-1899* (2000).

Wirmark, Margareta *Tvärsnitt 4/85, artikeln Kampen för lyckan.*

Åkerhielm, Annie *Anna Hierta-Retzius. En minnesteckning med stöd av efterlämnade papper*, (1928).

[1] Levitas, Ruth, *The concept of Utopia* (1990), förordet s. 8.

[2] Citerat ur Levitas, Ruth, *The concept of Utopia* (1990), förordet.

- [3][3] Anna K Mellor har i uppsatsen *Om feministiska utopier* fört fram tesen att det feministiska tänkandet till sitt väsen är utopiskt. Eftersom det man avser med jämställdhet aldrig existerat så måste siktet med nödvändighet riktas mot framtiden. Mellors uppsats är ursprungligen publicerad under titeln *On feminist utopias* i *Woman Studies*, (1982), vol. 9. Uppgiften är hämtad ur Eva Heggstad's *Fången och fri 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (1991), s. 104.
- [4] Eriksson, Lasse, *Den Elektriska damen – i spåren av en märklig pionjär* av uppsatsförfattaren. Kapitlet *Stockholms allmänna konst- och industrimässa 1897*. Boken kommer i handeln hösten 2003.
- [5] Friedrich Engels i *Den arbetande klassens läge i England : från egna iakttagelser och autentiska källor* (1983).
- [6] Hobsbawm, *Imperiernas tidsålder* s. 35.
- [7] Om gentlemannen som driftkontrollör se Karin Johannessons *Medicinens öga*, (1990), s. 147. Hon relaterar till en ”svåråtkomlig hypotes” av Charles Rosenberg, *Sexuality, class and role*, i *No other Gods*.
- [8] Johannesson, *Medicinens öga*, (1990), s. 129.
- [9] Om Tore Frängsmyrs Riddare se *Framsteg och förfall*, (1981), s. 169.
- [10] Se även Anders Ekström, *Den utställda världen – Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar* (1997), kapitel 2: *Livsrummets modernisering* s. 62-104.
- [11] Om detta har Magnus Rodell skrivit om i sin *Att gjuta en nation – Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (2002). En kommentar: år 2002 deltog jag vid ett informationsmöte där KBI, Kärnbränsleinspektionen, informerade om nya borrhål inför slutförvaring av utbränt kärnbränsle. På alla fyra väggarna projicerades trygghetsymboler och det var intressant att notera att denna trygghet representerades av: leende gamla människor, lekande barn samt skrattande kvinnor. Den femtioåriga mannen fanns inte med. Skall detta tolkas som om denne man nu förlorat sitt trygghetsvärde? Eller vill han enbart verka i det tysta?
- [12] Ambjörnsson, Ronny, *Det okända landet – tre studier om svenska utopister*, (1981), s. 7.
- [13] Eriksson, kapitlet *Sofi och August Strindberg* samt *Strindbergs vrede och inspektor Meijerbergs fall*.
- [14] Se Burman, Carina, *Bremer – en biografi*, (2001), kapitel 13, samt Eriksson, kapitlet *En Tusan Jävlar till kraftkarl*.
- [15] Ambjörnsson, Ronny, *Socialismens idéhistoria*, (1984), s. 174.
- [16] Främst Anna Hierta, dotter till tidningsmannen, fabrikören och riksdagsmannen Lars Johan Hierta samt den unge Fridtjuf Berg som senare skulle bli ecklesiastikminister i den liberala ministären 1905. Att jag så starkt framhåller den ”utopiska enheten” beror på att jag menar att detta en av de villkor som konstituerar en utopi: ett fysiskt eller organisatoriskt system av varor och tjänster som reglerar mellanmänskliga relationer. Detta diskuteras bl.a. av Ronny Ambjörnsson i *Det okända landet* (1981) s. 6-7.
- [17] Sofis första skolkök för folkskolan öppnade 1889. 1891 utexaminerades de första nio eleverna vid Nikolai folkskola. De fick snart anställning som lärarinnor vid de efter hand upprättade skolköken i Göteborg och Västerås, i Carnegies hushållsskola, likaledes Göteborg, i en flickskola på Östermalm och vid den senare inrättade Högre lärarinneseminariums hushållsskola av Elisif Théel. Se *Om matlagning och skolkök* i Åkerhielms *Anna Hierta-Retzjus. En minnesteckning med stöd av efterlämnade papper*, (1928), s. 237
- [18] Levitas, Ruth, *The concept of utopia*, (1990), s. 2.
- [19] Ambjörnsson, *Socialismens idéhistoria*, (1984), s. 98, 99.
- [20] Se t.ex. Tore Frängsmyr, *Framsteg och förfall*, (1981), s. 128-131.
- [21] Detta kan jag enbart hävda med indicier. Inte någon gång har jag funnit att hon nämner hon Rudenschölds namn. Men indicierna är överväldigande. Vid riksdagen 1856-58 arbetade hennes far – tidigt, förmodligen redan på 1840-talet en hängiven rudenschöldare – tillsammans med Rudenschöld och andra riksdagsmän för att få igenom skolreformer i

hans anda. Dessutom var Sofis mentor och privata seminarielärare, Anders Berg, en uttalad rudenschöldare – han hade under tidigt 1850-tal fotvandrat till Rudenschöld vid Läckö slott, där han drev en småskola – som förde ständiga diskussioner med honom fram till Rudenschölds död 1859. Den skola Anders Berg drev vid Finspång Styckebruk byggdes upp enligt rudenschölds mönster. Om detta berättas i *Den Elektriska Damen* men den väsentligaste källan till förhållandet mellan Rudenschöld och Anders Berg kan man läsa om i Hjalmar Bergs (f.ö. Sofis gudson) biografi över sin far *Anders Berg – en föregångsman i den svenska folkskolan* (1940)

[22] Rudenschöld eftersträvade – och detta är viktigt att notera - ingen *ståndsnivellering* utan enbart en *ståndscirkulation*.

[23] Formuleringen är hämtad ur Sten Carlssons *Att byta samhällsklass* från 1972, s. 9.

[24] I *Tankar om ståndscirkulation* uttrycks detta i väsentligt mer dramatiska termer. Där menar han att Grundtesen är att stora delar av Herreståndet blivit improduktiv, odugligt och enbart ägnar sig åt sinnlig njutning. Tiden, omständigheterna och det gamla bördssamhället producerar helt enkelt ”överloppsherrar”, som genom ”opatriotiska bemödanden” och ”oskicklig statlig förvaltning” ändå sitter och upprätthåller tjänster. Deras arbete består till stora delar av inget arbete alls utan ersätts i stället med personlig lyx och ”lyxens landsförderfliga och människoförsoffande smitta”. Enbart synen av deras förehavanden sprider en känsla av förnedrande vanmakt hos arbetareklassen och utgör ett av samhällets ”djupaste grundsår” (*Tankar om Ståndscirkulation* s 26-28). Överskottsherrarna lever på lånade pengar. ”För närvarande”, skriver Rudenschöld, befinner sig Svenska Herreståndet sig ”skuldsatt till åtminstone två tredjedelar, kanske tre fjerdedelar af innehavande taxeringsvärde” (s. 29). För att få sin ekonomi att gå ihop ägnar de sig åt allehanda fördärvelsebringade industrier där de uslaste löner utbetalas, t.ex. brännerier. Överloppsherrarnas vacklande ekonomi förvandlar dem dessutom till krypare och fjäskare”. Detta medan de arbetande klasserna sjunker ned i fattigdom och vanmakt trots att det bland dessa finns folk med stor fallenhet för samhällligt arbete högt upp i statsapparaten. Något måste göras.

[25] *Tankar kring ståndscirkulationens verkställighet* (1846), s. 42-56.

[26] I en bild från musikens värld menade han att fruntimmer mer sällan spelar i djupa, kosmiska tonarter utan fastmer uttrycker sig i ”tanklöst kvitter och slamrande Dur; deremellan en sjukligt pjunkande Moll”, något som han fann vara en produkt av många kvinnors nästa oavbrutna kammarliv där ”qualm och ofriskhet” alstades i tankar och känslor. Nej, den verkliga kvinnan, med insikt i Lifvets Poesi, finner man i det enkla, kärnfriska livet, i upptäckten av ”hemligheten af kroppsarbetets välgörande inflytelse och behag i den friska luften och det glada solskenet”. I det lantliga arbetet ser han den sanna kvinnan, den kvinna som utan jämmer och kvidande kan uthärda livets alla skiften (*Tankar om ståndscirkulationens verkställighet*, s. 58-59).

[27] a.a., s. 64.

[28] Dåvarande brukspatronen och holländaren Louis De Geer ivrade för Francis Bacons experimentella vetenskap och han propagerade för såväl nya skolprogram som kyrkliga enhetssträvanden (Berg, Fridtjuf, *Johan Amos Comenius – uppfostringslärans och folkskoletankens fader, en lifsbild med anledning af 300 års-jubiléet* 1942, sid 35). De Geer inbjöd honom att komma till Finspång för att reformera skolväsendet och kanske delta i att bygga upp en ”societet”, en vetenskaplig akademi där. En akademi som skulle dra upp riktlinjerna för framtidens pedagogiska och religiösa frågor (Se Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall – Framstegsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Falköping 1990. Sidorna 57-63).

Comenius var likt Rudenschöld (som starkt påverkats av Comenius) inte heller en ren utopist i den klassiska meningen. Han ville smälta ihop den nya vetenskapliga empirin, kristendomen, Campanellas, Mores och rosencreutzarnas kunskapsutopi till en ”pansophia”, ett vishetens tempel med det höga syftet att skapa fred och endräkt mellan olika länder och religioner (a.a., s. 57-59). Han skrev också många böcker i rent pedagogiska frågor t.ex. *Janua linguarum*, om en ny metod att lära sig latin. Han bröt djärvt mot det tidigare mekaniska pluggandet och ville att den nya folkskolan skulle anpassas, inte bara till både pojkar och flickor, utan även efter barnens utvecklingsstadier där han presenterar en slags ”åskådningundervisning” som sedan Torsten Rudenschöld skulle komma att undervisa i med Sofi som en av sina första elever (Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år*, s. 111).

[29] Bacon, Francis, *Det nya Atlantis* (1995), s. 76-80.

[30] Verne, Jules, *Begums 500 miljoner*, (1976), s. 56.

[31] a.a. s. 36.

[32] a.a. 132.

[33] Lundin var författare och kåsör i olika stockholmstidningar. Som kåsör tillhörde han den nya europeiska trenden som växte fram genom de snabbt växande städerna och dess nya boulevarder: le Flaneur, flanören, som flanerade genom Europas storstäder och berättade vad han fann under sina vandringar. De kan vara på sin plats att påminna om att det inte fanns någon ”flaneuse” eftersom kvinnorna inte åtnjöt rätten till anonymitet i folksamlingar (Gynning, s. 55).

[34] Lundin, s. 32.

[35] a.a., s. 33.

[36] a.a., s. 32, 33.

[37] Ambjörnsson & Sörlin, *Obemärkta – Det dagliga livets idéer*, (1995), s. 10.

[38] Sofi Adlersparre använder beteckningen *S L-d*, en förkortning av hennes flicknamn, Sophie Leijonhufvud, vilket snart kom att skrivas som *Esselde*. Hennes syster Sigrid använder enbart *L-d* i sina många artiklar i ”Tidskrift för hemmet” om Stockholms folkskolor. Viktoria Benedictsson skriver sina romaner och teaterpjäser under pseudonymen Ernst Ahlgren. Redaktören för den pedagogiska tidskriften *Verdandi*, där signaturen *N-n* ofta medarbetade brukar pseudonymen ”Uffe”, vilken snabbt blir vitt omtalad för sina djärva och genomtänkta pedagogiska idéer. När det senare visar sig att bakom denna pseudonym står Anna Sandström, som så småningom ska bli Sveriges första pedagogikprofessor, utbryter ett förfärligt väsen. Ingen verkade ha föreställt sig att ”Uffe” var en kvinna. Se Eriksson, *Den elektriska damen*, kapitlet *Vådan av att vara offentlig kvinna*.

[39] Den allra första artikeln av S N-n:s penna, så vitt jag kunnat finna, dyker upp i Aftonbladet lördagen den 24 april 1886 under rubriken ”Middagsspising för fattiga barn” och behandlar den då aktuella frågan om skolmåltider för de allra fattigaste barnen. Under sommaren 1886 reser familjen Nilsson, Sofi, Sven och deras 10-åriga dotter Gerda, runt i Tyskland och de rapporterar sedan om denna resa till Aftonbladet i tre artiklar under det gemensamma namnet ”Från min sommarvandring” en titel som ska återkomma ett otal gånger i andra sammanhang. De enskilda artiklarna betitlas ”Skollofskolonier i Berlin” (Aftonbladet 28.7.86), ”Om lärarinnors anställning vid tyska folkskolor” (Aftonbladet 27.8.86) samt ”Några allvarliga ord rörande undervisningstiden inom folkskolan” (Aftonbladet, Denna artikel är intressant då den pekar på ett ovanligt ämne, de yngre folkskolebarnens symptom på överansträngning. Den vanligaste förklaringen till denna överansträngning har varit undernäringen och övermåttet av läroböcker men *N-n* menar att skoldagen helt enkelt är för lång och alltför ambitiöst ordnad. Den åsikten kanske inte verkar så provokativ vid en första tanke men med visshet om att skoldagen då, liksom nu, utsträcktes inte bara av pedagogiska utan även av förvaringstekniska skäl, så är signaturen och rycker i mycket ömtåliga tåtar.).

[40] a.a., s. 35.

[41] Wirmark i *Tvärsnitt* 4/85, artikeln *Kampen för lyckan*.

[42] Wirmark, Margareta, *Noras systrar – nordisk dramatik och teater 1879-1899*, (2000), s. 10.

[43] Se Lisbeth Stenbergs artikel *Sexualmoral och driftsfixering. Förnuft och kön i 1880-talets skandinaviska sedlighetsdebatt* ur antologin *Nationell hängivenhet och europeisk klarhet. Den europeiska identiteten kring sekelskiftet 1900* (1999). Red Barbro Kvist Dahlstedt & Sten Dahlstedt.

[44] Heggestad, s. 97.

[45] a.a., s. 98. Ett exempel som förutom hos Vilma Lindhé exemplifieras hos Anne Charlotte Lefflers *Hur man gör godt*. Om detta se Wirmark s. 50.

[46] Wirmark (2000), s 152. Under 1880-talet studerade över femtio nordiska kvinnliga konstnärer i Paris. Se Margareta Gynnings *Det ambivalenta perspektivet – Eva Bonnier och Hanna Hirsch-Pauli i 1880-talets konstliv* (1999), s. 17, 11.

- [47] A.a., s. 100
- [48] Gynning, M., s.55-59.
- [49] Linder, Gurli, Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen: några minnesbilder (1918) samt På den tiden : några bilder från 1870-talets Stockholm (1925).
- [50] Se Eriksson, *Den elektriska damen*, f.a. kapitlet *Student och spion i Paris*.
- [51] *Sällskapet Nya IDUN 1885-1935*, (1984), s. 35.
- [52] a.a., s. 102
- [53] T.ex *Samskolor* (Sofi blev f.ö. en av de första att undervisa i blandade klasser vid Mönsterskolans experiment i början på 1860-talet), *Systematiserande av kvinnans arbete*, *Mannens målsmannaskap över kvinnan*, *Bristerna i vårt umgängesliv*, *Kvinnan och den politiska rösträtten*, *Vilken uppfattning bör leda oss vid valet av folkets nöjen?*, *De engelska kvinnornas politiska rösträtt*, *Vilken är kvinnans uppgift inom folkbildningsarbetet* samt mycket mer? a.a., s. 110.
- [54] Hela detta avsnitt: Se Gurli Linders Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen: några minnesbilder (1918) samt *Sällskapet Nya IDUN 1885-193*, (1984).
- [55] Ambjörnsson & Sörlin, *Obemärkta – Det dagliga livets idéer* (1995), s. 230.
- [56] Levitas, *The concept of Utopia*, (1990), förordet s. 8.
- [57] Heilbroner, Robert L., Utopister och samhällsomdanare: stora ekonomiska tänkares liv och idéer, (1959). Förordet.